

Vilém Prečan

Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968 *

„Pražské jaro bývá interpretováno jako střetnutí dvou skupin na rovině faktické moci: těch, kteří chtěli systém zachovat takový, jaký byl, a těch, kteří ho chtěli zreformovat. Přitom se ale často zapomíná, že toto střetnutí bylo jen závěrečným dějstvím a vnějším výsledkem dlouhého dramatu... Jedno se zdá být zřejmé: pokus o politickou reformu nebyl příčinou probuzení společnosti, ale jeho konečným důsledkem.“

Václav Havel, Moc bezmocných

Označení Pražské jaro pro nedávný krátký úsek československých dějin se sice velmi rychle užilo, je však velmi vágní, ba až matoucí. Každý pod ním rozumí něco jiného, většinou podle toho, jak ten čas sám prožil anebo kde pro něho skončil. Přechod od dobových politických polemik přes sebevysvětlující, sebeomluvné či samochvalné a jen málokdy sebereflektující úvahy až k pokusům o historický výklad bývá obtížný, tím spíš, že každý z účastníků minulých či nedávných dějů pro sebe reklamuje nárok na to, že právě ta jeho pravda je historická. A tak máme celou řadu typů Pražského jara a nespočetně definic, co to vlastně bylo, a každé takové Pražské jaro je také různě dlouhé; pro některé opravdu končí jednadvacátým srpnem 1968.

* První koncept tohoto článku byl napsán jako přednáška pro mezinárodní kolokvium „Prague Spring and its repercussions in Europe“, jež se konalo v italské Cortoně 29.–30. dubna 1988. Rozšířený text přednášky byl zveřejněn v domácím samizdatovém periodiku *Obsah* (ve složce za srpen 1988), na podzim 1988 v čísle 85 časopisu *Svědectví* a konečně v 1. čísle 5. roč. časopisu *Reportér* (Praha) v r. 1990.

Patřím k těm, jimž historie Pražského jara 1968 trvá o něco déle, totiž do jara, ne-li do léta 1969. Zařazuji do ní také podpis moskevského protokolu, anulování vysočanského sjezdu, smlouvu o dočasném pobytu sovětských vojsk v Československu, studentskou stávkou z listopadu, Smrkovského stávkokazeckou výzvu na adresu kovodělníků ochotných jít do stávky na podporu téhož Smrkovského, Palachovu varovnou oběť, horečné pokusy o posílení občanských vazeb a struktur nezávislých na normalizujícím se stranicko-mocenském aparátu. Definitivní tečkou za Pražským jarem jsou pro mne události ze srpna 1969 (potlačené demonstrace, Dubčekův podpis pod Zákonným opatřením Federálního shromáždění k ochraně „veřejného pořádku“ proti takzvaným protisocialistickým a protispolečenským silám) a po nich v září a říjnu 1969 následující procedura veřejného odvolávání prohlášení a přísah ze srpna 1968.

Text, který tu nyní předkládám, není historická studie, jsou to spíše pracovní poznámky či teze. Pokusil jsem se o historický pohled na víceméně uzavřenou fázi minulosti, pokud možno oproštěný od dobových sofismat nebo naopak aktualizačních pohledů daných současností roku 1988. Měl jsem na mysli především hledání dílčích odpovědí na otázky, jež se týkají kardinálního problému, jak byla československá společnost v roce 1968 připravena na občanskou emancipaci, jak byli Češi a Slovinci připraveni či nepřipraveni na šanci stát se opět pánem ve svém domě a subjektem v evropské politice, jak si mysleli, že se jim tehdy naskytla; a pokud taková šance nebyla, byla-li to iluze, proč přesto se do toho dobrodružství pustili a jakých výkonů byli nebo nebyli schopni aktéři oněch událostí – osobnosti, politické skupiny, společenské vrstvy, „lid“.

Budíž řečeno předem a jakoby před závorkou, že nejjobecnější závěr, k němuž jsem došel, je ten, že na přelomu let 1967/68 ani ti „nahore“, ani ti „dole“ nevěděli, do čeho se vlastně pouštějí, a že se tu jen znovu potvrdila nejbanálnější pravda lidských dějin: Nevypočitatelnost, nepředvídatelnost a nezaručitelnost výsledku je stálým průvodcem při každém počínání člověka i celých národů.

Soudím, podobně jako už před deseti lety Petr Pithart, autor knihy Osmášedesátý, že útěšný poměr k vlastní minulosti je k ni-

čemu, jinými slovy, že se máme snažit nalévat si o své minulosti jen čisté víno. To není věc ani morálky, ani politiky, ale péče o národní a lidskou identitu a v neposlední řadě o to, aby budoucnost nebyla horší než současnost.

I.

„Nikdo nevíme, jaké všechny možnosti v duši obyvatelstva dřímají a čím nás ... může veřejnost překvapit. Kdo by například v době korodujícího novotnovského režimu s jejím celonárodním švejkováním očekával, že za půl roku se v téže společnosti probudí skutečné občanské sebevědomí a za rok že bude tato donedávna apatická, skeptická a téměř demoralizovaná společnost tak statečně a tak inteligentně čelit cizí moci.“

Václav Havel, Dálkový výslech

Mezi mnoha pokusy o nejvýstižnější definici Pražského jara objevil jsem jednu, jež nabízí pohled na dynamiku vývoje událostí, které otráslaly před dvaceti lety Československem, jako na víceméně spontánní a lavinovitě probíhající výbuch touhy po životě ve svobodě, slušnosti a lidské důstojnosti. Tento přístup k věci se mi zamlouvá, protože se zdá nejlépe odpovídat tehdejší situaci, když do uzavřené společnosti po dvaceti letech vtrhl život a lidé dali najevo, co si přejí a po čem touží.

Takový pohled je, podobně jako jiné dílčí pokusy charakterizovat Pražské jaro, zaměřen jen na jeden proud dění, klade však náročný požadavek analyzovat procesy odehrávající se ve společnosti jako celku i v jejích jednotlivých vrstvách, v jejích hlubinách a zákoutích. V tomto ohledu se nevykonalo příliš mnoho: je jen málo historicko-sociologických studií o tom, jak byly do politické a v nejširším smyslu slova společenské aktivity utahovány (a touto aktivitou strhovány) různé sociální, generační, národnostní a podle ještě dalších kritérií klasifikovatelné kategorie obyvatelstva, jak se projevovaly jako subjekt, jak formulovaly své zájmy a svá očekávání. A dále, jak na podkladě oněch zájmů a očekávání i dalších politických, sociálních a ještě jiných požadavků se společnost nově diferencovala, jak vznikala a jak se opět rozdrobovala či rozpadávala politická spojenectví v společenské makrosféře i mikrosféře; co z toho lze a co spíš asi vůbec

nelze posuzovat obvyklými hodnotícími kategoriemi jako „radikalismus“ a podobně, nechceme-li se vystavit nebezpečí ahistorického přístupu bez zřetele na to, jaký byl tehdejší stav společnosti a co se událo za dvacet let před tím.

Pokusím se v tomto ohledu nadhodit několik tezí, jejichž tematické zaměření osciluje okolo otázky, jak se choval „lid“ v kritických momentech Pražského jara.

Záhy, nejpozději už v březnu 1968 bylo možné hovořit o znovuzrození veřejnosti a nezávislého veřejného mínění (mluvit o svobodném veřejném mínění v té době bylo by ještě předčasné, to existovalo až v „československém týdnu“ – 21.–27. srpna). Všechny dosavadní společenské organizace, zájmová či profesionální sdružení a spolky všeho druhu včetně organizací označovaných jako (nekomunistické) politické strany povolené v rámci tzv. Národní fronty se poměrně rychle vymaňovaly z pout stalinskoleninského modelu „převodových pák“. Emancipovaly se a usilovaly o nezávislost na mocensko-politických aparátech komunistické strany, ujasňovaly si vlastní zájmy a cíle, projevovaly stále zřetelněji vůli stát se společenskými subjekty. Ke slovu se začínali hlásit i ti, které režim z nějakého důvodu dosud zahrnoval do kategorie „nespolehlivých“ či „nepřátelských živlů“, bývalí političtí vězňové či jiné skupiny občanů do té doby jen druhého či třetího řádu (příslušníci katolických řádových společenství rozehnaných na počátku padesátých let, některé církve a náboženské společnosti).

Vznikala nová zájmová sdružení a občanské iniciativy ad hoc, i s úmyslem působit trvale. To nebyl jen KAN a řada organizací mládeže. Byla například objevena Charta lidských a občanských práv a ustavil se zakládající výbor Společnosti pro lidská práva, a to nikoli shora, nýbrž jako občanská iniciativa. Podobně vznikl Kruh nezávislých spisovatelů. Byla znovuobjevena samospráva v původním, autentickém pojetí a pracovalo se na projektech i na konkrétních návrzích, jak uplatnit její principy v různých sférách života společnosti (například i v souostroví ústavů Československé akademie věd a při řízení jednotlivých vědeckých ústa-

vů). *Jinými slovy: vznikla celá infrastruktura autonomních či autonomizujících se organizací a institucí; formovaly se základy politické a společenské plurality. (Bude třeba podrobně prozkoumat, jak nosné byly základy této nové a více méně spontánní pluralizace československé společnosti – tento proces dostal v mnoha ohledech Srpnem silný impuls a pokračoval ještě i na jaře 1969, kdy se mimořádně silně projevil například v odborech – a do jaké míry tato pluralizace měla vliv na průběh první fáze restaurace totalitního pořádku. Stejně tak bude nutné analyzovat slabé stránky téhož procesu.)*

Nejsem si jist, zda lze hovořit o počátcích znovuzrození občanské společnosti v Československu, ale odvážím se tvrdit, že tendence, intuitivní směřování k takovému cíli, vůle různých společenských subjektů vytvořit základy občanské společnosti, i když se tomu tehdy říkalo jinak, nepochybně existovaly.

Občanská společnost a veřejné mínění se obvykle uplatňují a prosazují ve své nezávislosti na státu. Pro Československo roku 1968 však bylo charakteristické, že jedním z katalyzačních faktorů při formování nezávislého veřejného mínění a při posilování prvků občanské společnosti byl požadavek československé státní suverenity. Její nezbytnost byla dokonce stále více pociťována - jde stále ještě o období před invazí - jako existenční podmínka pro vytváření předpokladů k nezvratnému (tj. institucionálně zaručenému) překonání totalitního systému. (Takto nejobecněji lze asi formulovat cíl, jenž se vynořoval jako očekávání do budoucna v zárodečně se formující občanské společnosti - aniž byl tento cíl sám a cesty k jeho dosažení ještě pojmenovány či konkretizovány.)

V určitém okamžiku, nejspíše od začátku léta, přestala být „nezávislá veřejnost“ (tento pojem by bylo třeba sociologicky analyzovat, ale snad ho lze při tomto zkratkovitém vytyčování okruhů otázek použít) jen převážně diskusním, a ještě k tomu značně atomizovaným fórem a začala vykonávat soustředěnější nátlak na centrum politické moci a na aparáty komunistické strany.

To, co se některým kritikům jeví jako radikalismus, byla buď reakce na provokace či snahy v dobovém označení konzervativní části vedení a stranicko-mocenských aparátů zachovat z totalitního systému jeho podstatu a omezit změny na kosmetické úpravy,

nebo dobře míněná snaha podpořit pozici „progresivní části“ vedení a aparátů. A také, možná hlavně, daň za to, že dvacet let neexistoval v zemi autentický politický život. (Jak nebýt opojeni svobodou, když tak přemnoží jí ochutnali po tak dlouhé době a někteří vůbec po prvé! - Stejně tak je nutno se ptát, zda nechceme po lidech roku 1968 příliš mnoho, žádáme-li, aby byli měli neomezenou důvěru ke včerejším samozvancům a uzurpátorům moci.)

„Nezávislá veřejnost“ byla mobilizována zejména dvojí obavou: jednak z toho, že i „nový režim“ (přesněji: k reformám odhodlaná část vedení a aparátů komunistické strany) má hranice, za kterými bude považovat požadavky jiných společenských subjektů za neslučitelné s „vedoucí úlohou strany“ (i když byla nyní - v Akčním programu i v praxi - pojímána méně strnule než kdykoli předtím v posledních dvaceti letech), jednak z toho, že se reformní vedení podrobí tlaku zvnějšku. Jinými slovy z toho, že současné československé stranické a státní vedení nedokáže respektovat a účinně hájit právo československého lidu rozhodovat o vnitřním uspořádání poměrů ve své zemi a že v konfliktu dvou loajalit dá i jeho „progresivní“ část přednost zájmům „socialismu“ a „internacionálním závazkům“, tj. podřídí se Moskvě.

Stále silněji se pociťovala potřeba provádět nátlak na vedení, aby respektovalo vůli veřejnosti, což korespondovalo s tím, jak se prohlubovalo napětí mezi „novým režimem“ v Československu a odpůrci „československé revoluce“ v sovětském bloku. Nejmasovější akcí před Srpnem bylo organizování podpisů pod poselství československé delegaci, která jela na schůzku se sovětským politbyrem v Čierné nad Tisou. Mezi třemi či čtyřmi „S“ - Socialismus, Spojenectví, Svoboda, Suverenita - stále výrazněji do popředí vystupovala dvě poslední: Svoboda a Suverenita.

II.

„...je smutné, ba přímo tragické, že z hlediska společnosti bylo vlastně velké štěstí, že naše vedení bylo tak nešikovně svázáno do kozelce a odvezeno: tím byl na jedné straně ohromně stimulován nenásilný lidový odpor k okupaci a zároveň tím byla umlčením rozpacitého vedení odstraněna hlavní brzda skutečně autentického celospolečenského projevu - a byl to projev veskrze pozitivní a státoporný“.

Václav Havel, Dálkový výslech

„Československý týden“, sedm velkých dnů celonárodního hnutí odporu proti invazi ve dnech 21.-27. srpna 1968, by byl nemyslitelný bez předcházejících šesti měsíců, kdy se vytvářela nezávislá veřejnost a nezávislé veřejné mínění, zmíněná infrastruktura emancipujících se společenských subjektů a zárodky občanské společnosti, a kdy stále výrazněji, zejména v průběhu července a v prvních třech srpnových týdnech vzrůstalo občanské a národní sebevědomí příslušníků všech vrstev obyvatelstva. Nicméně, do 21. srpna byl běh událostí stále ještě určován podstatnou měrou kroky shora, přičemž se veřejnost proměňovala ze skeptických diváků ve stále sebevědomější veřejné mínění, jež ovlivňovalo jednání a rozhodování mocenských a politických aparátů a vytvářelo na ně nátlak.

Teprve 21. srpna 1968 strhly události do víru veřejné aktivity prakticky každého, vzniklo celonárodní hnutí, které se v týdnu od 21. do 27. srpna 1968 stalo nejvýznamnějším společenským faktorem v Československu a v pozměněné podobě existovalo až do konce března 1969. Paradoxně byl onen týden a následujících sedm měsíců obdobím největší svobody, jakou lidé v Československu zažili v uplynulých čtyřiceti letech.

Nechci nikterak snižovat význam nočního prohlášení předsednictva ústředního výboru KSČ z 21. srpna. To byl historický čin z hlediska celé dosavadní historie komunistické strany v Československu, v níž od jejího vzniku až dosud vždycky nabyta vrchu a prosadila se „linie“ diktovaná z Moskvy, jakož i Moskvou schválené či dosazené „kádry“ komunistické strany, která objektivně sehrála v letech 1945-48 úlohu páté kolony sovětského

imperialismu, a jejíž vedení bylo potom po dvacet let spolehlivým místodržitelstvím Moskvy.

Jednoznačné distancování se od obsazení země cizími armádami a jeho odsouzení jako aktu odporujícího mezinárodnímu právu, a to grémiem, jehož členové soustřeďovali ve svých rukou všechny nitky moci ve státě, mělo velkou váhu i z praktického hlediska. Lidovému odporu dávalo punc legitimacy a zákonnosti, posilovalo jednotu odporu lidového a odporu neseného institucemi, jako byla vláda, Národní shromáždění apod., vytvářelo pocit jednoty lidu a státně politické reprezentace. A zejména mařilo šance na rychlý politický úspěch intervence s pomocí klamného manévru o bratrské pomoci přicházející na „pozvání“ československých činitelů. (V tomto směru byla stejně důležitá jako prohlášení samotné okolnost, že se pracovníkům rozhlasu podařilo včas s ním seznámit veřejnost.)

Ve všech ostatních ohledech však nečinnost nejvyšších reprezentantů země právě v době nejkritičtější bije do očí. Žádné rozhodnutí, žádný pokyn co dělat, s výjimkou výzev: zachovejte klid, nekladte odpor a čekejte, až Národní shromáždění, vláda a ústřední výbor komunistické strany projednají situaci. Ani po dvaceti letech není k dispozici sebemenší doklad o tom, že by někdo ze sedmi mužů, kteří hlasovali pro zmíněné prohlášení (a čtyř dalších přítomných, kteří ač neměli hlasovací právo, patřili k „progresivní“ části ústředního sekretariátu a s prohlášením souhlasili), projevil nejmenší náznak toho, že o možnosti sovětského zásahu uvažoval a že by měl pro takovou eventualitu v záloze nějaký plán, nebo že by byl třeba jen navrhl odejít do dobře vybaveného vládního podzemního krytu, odkud prý bylo možno řídit zemi po dlouhou dobu. (Poté kdy byl schválen text prohlášení a promoskevská čtyřka hlasující proti navrženému textu z jednání odešla, uplynuly nejméně tři hodiny, než se do jednací místnosti dostavili sovětsí vojáci; ze členů „progresivní“ části předsednictva tam byl nepřítomen pouze Oldřich Černík, který odešel do budovy předsednictva vlády.)

Alexander Dubček, osobnost s fakticky nejvyšší pravomocí ve státě, byl v kritické situaci bezradný a nemohoucí. Dotazován tajemníkem městského výboru KSČ v Praze, jehož předsednictvo po půlnoci 21. srpna zasedalo a radilo se o tom, zda organizovat

na druhý den generální stávku a zda svolat poradou delegátů připravovaného sjezdu KSČ, dal najevo, že nemůže dělat nic jiného než čekat, až se dostaví k jednání představitel Sovětského svazu a až se sejde ústřední výbor.

První rozhlasový projev prezidenta republiky a nejvyššího vojáka země pronesený devět hodin po začátku invaze řekl ještě méně než citované noční prohlášení; prezident se nezmínil o tom, zda se s prohlášením ztotožňuje, či nikoli, a jediné, oč své spoluobčany požádal, bylo „plná rozvaha“, „naprostý klid“, zabránění „nepředloženým akcím“ a čekání na další kroky ústavních orgánů.

Mezitím však nastal všeobecný pohyb a pozdvižení obyvatelstva v celé zemi: mladí lidé, dělníci, zaměstnanci rozhlasu, tisku a televize, všichni začali jednat, spontánně a bez centrálního řízení. Občanský odpor bezpodmínečně odsuzující okupaci a požadující odchod cizích vojsk, odmítající spolupráci s invazními jednotkami a politickou kolaboraci jakéhokoli typu, požadující návrat odvláčených státních a stranických představitelů do funkcí a vyjadřující odhodlání pokračovat v započaté přestavbě společenského systému, to byl základ, na němž se v krátké době vytvořila celonárodní jednota a solidarita.

V tomto hnutí odporu se sešli příslušníci všech generačních a sociálních skupin i národností, nekomunisté i členové KSČ. Jeho součástí byl oficiální odpor ústavních a jiných vrcholných institucí, úřadů a složek státní moci a správy na všech úrovních, pokud byly s to vyvíjet činnost, i diplomatických představitelů Československa, zejména na půdě Rady bezpečnosti OSN. Součástí celonárodního hnutí odporu byl vysočanský sjezd KSČ a aktivita nižších složek aparátu komunistické strany i jejích organizací.

I když byl všechn tento odpor neozbrojený, nebyl pasivní (jak už bylo dokázáno detailním rozbořením jeho forem). Ukázal, jak těžké je ovládnout zemi, jejíž všechny civilní struktury se k ozbrojenému agresorovi obrátí zády. Bylo už také rozpoznáno a detailně dokumentováno, jakou úlohu sehrál v celonárodním hnutí odporu rozhlas a ostatní moderní komunikační prostředky jako skutečná politická moc, schopná koordinovat společenský život v celostátním měřítku.

*

Lidové hnutí v nejširším smyslu zůstalo jedním z nejvýznamnějších faktorů dění v zemi i poté, co byl koncem srpna 1968 obnoven normální život. Mělo jiné formy než v mimořádné situaci „československého týdne“, procházelo odlivy a přílivy, došlo k několika explozivním situacím: studentská stávka, příprava generální stávky kovodělníků proti odsunutí Smrkovského z funkce předsedy parlamentu, pohřeb Jana Palacha, spontánní protisovětské demonstrace – spíše lidové veselice – po dvojím vítězství československého hokejového mužstva (nadlouho poslední masové vystoupení toho druhu). Charakter tohoto lidového hnutí ve vztahu k politickému vedení nebyl jednoznačný: na jedné straně počínání vlády tolerovalo (např. při podpisu smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk v Československu), ale současně si lid opakovaně vynucoval souhlas vlády k aktivitám, jež byly vlastně formou občanské neposlušnosti.

Od dubna 1969 se začal sice počítat už jiný čas, ale svobodné poměry neskončily jedním rázem a všude stejně, v každé oblasti společenského života byl pořádek obnoven jindy a různým způsobem. Ještě jednou pak lid naplnil nepozván a bez přinucení náměstí a ulice velkých měst, o prvním výročí Srpna 1968; o něm budu hovořit zvlášť.

III.

„A kdo by očekával, že neuplyne ani rok a tatáž společnost se už bude rychlostí větru propadat zase do hlubin demoralizace, tentokrát ještě daleko horší, než byla ta původní!“

Václav Havel, Dálkový výslech

Kupodivu je vzpomínka na vzepětí československé společnosti v letech 1968–69 silnější v ostatním světě než v historickém povědomí Čechoslováků (bez ohledu na národnost) samotných. Anebo je to přinejmenším zážitek tak traumatický, že zatím vzdoruje tomu, aby byl zpracován a překonán.

Proč je tomu tak? Protože všechna společenská energie československého roku 1968 vyšla univeč? Protože úspěch srpnového celonárodního hnutí odporu proti sovětskému řešení „československé otázky“ byl jen krátkodobý a byl takřka současně promarněn kapitulací vůdců? Protože ono občanské sebevědomí, nově probuzená víra v síly národa a v nadějnou budoucnost se ukázaly být iluzí, neboť navzdory všem deklaracím o tom, že „nikdy nesejdeme z nastoupené cesty“, solidarita i vlastní předsevzetí byly masově zrazeny?

Zde začíná řetěz úvah, které neodmyslitelně patří k pravdě o Pražském jaru. Jak to, že lidové hnutí tak záhy opadlo? Jaké byly jeho slabiny? Jak to, že se normalizace a adaptace na obnovený pořádek reálného socialismu prosadila tak rychle? Kdy a proč to lidé, tj. absolutní většina obyvatelstva, vzdali? To bylo stejně překvapivé a neočekávané, jako bylo předtím překvapivé a neočekávané vzepětí roku 1968, zejména v době „československého týdne“.

Odliv aktivity a solidarity širokých mas a jejich adaptaci na „normalizační podmínky reálného socialismu“ nepovažují za výsledek jakési „společenské smlouvy“, o níž se často hovoří v učebních knihách i v povrchní žurnalistice, anebo za akt vypočítavé kalkulace na způsob něco za něco, v tomto případě politická

práva za slušnou životní úroveň. Jsem toho názoru, že ona soukromá kapitulace, kterou se v letech 1969–71 traumatizovaní, vnitřně rozvrácení a demoralizovaní lidé vnějškově přizpůsobili pravidlům reálného socialismu (životu ve lži), byla následkem hlubokého rozčarování a zklamání; na jeho počátku stála malodušná a kapitulantská politika „vůdců“ Pražského jara.

Moskva pochopila nejpozději 48 hodin po zahájení invaze, že k překonání nejkritičtější fáze při obnově normality ve střední Evropě ve smyslu „pax sovietica“ potřebuje Dubčeka a ostatní „progresivní“ představitele, kteří byli odlečení nebo kteří – ač ponecháni Sověty na svobodě – odmítli 21. srpna 1968 sovětskou invazi a vojensko-politický plán bratrské moci. Jinými slovy: moskevskou politiku měli pomoci uskutečnit lidé, kteří se stali populárními tím, že se proti ní postavili, a jejichž slavnostní návrat do státních a stranických funkcí prosadil lid svou neústupností.

Sověti potřebovali co nejdříve pacifikovat masy československého obyvatelstva, ukončit nenásilný odpor, který vyvolával stále větší mezinárodní odezvu, a zabránit další internacionalizaci československé otázky. Vůdci – „progresivní“ vůdci, řeč není o Biřakovi, Indrovi, Kolderovi a jim podobných (a také ne o těch, kteří byli obětováni už v Moskvě a museli odejít ze svých funkcí nazítří po návratu Dubčeka a spol. do Prahy) – byli tedy lidu vráceni, když se předtím podpisem moskevského protokolu zavázali „obnovit pořádek“ v sovětském duchu. Učinili tak, jistě neradi, ale bez příliš dlouhého váhání, ačkoli někteří z nich byli zmítáni hamletovskými otázkami; oni zahájili normalizaci, byť ještě v mírném stylu (jinak to ani na konci srpna 1968 nebylo možné), a každý z nich v tom pokračoval spolu s ostatními nebo jednotlivě tak dlouho, dokud byl pro Sověty ještě potřebný a dokud ho oni sami nehodili přes palubu, anebo nedali najevo těm, kteří byli určeni k odstranění ze scény až v další fázi, že je pro ně neúnosný.

Nicméně každý z nich zůstal ve funkci dost dlouho, aby pomohl připravit další fázi pacifikace lidového hnutí. Někteří – nejvýrazněji Oldřich Černík a Gustáv Husák – začali hned po návratu z Moskvy hrát svou vlastní hru; jiní mohli být přesvědčeni, že není jiné řešení nebo že se dá ještě něco šikovně uhrát, a vykonali

svou „mouřenínskou“ roli bona fide; všichni však jednali s obdivuhodnou politickou slepotou a dokonale v tradici politiky menšího zla, která v uplynulých padesáti letech přinesla lidem v Československu tolik největšího zla a nespočítatelných obětí.

K mírným počátkům normalizace patřila také argumentace o „antisocialistických silách“, jak ji bylo možno slyšet od leckterého „progresivního“ představitele už v září 1968 v rozhlase a v televizi nebo i jinde. V kuloárech se sice vysvětlovalo, že to vlastně nikomu neškodí, když se tu jmenovitě hovoří jen o těch, kteří už jsou mimo republiku (např. o Ivanu Svitákovi a o redakci časopisu Student). Ve skutečnosti to bylo přejímání sovětské argumentace, které demoralizovalo, ochromovalo vůli k odporu a dláždilo cestu k přijetí totální sovětské lži.

Masová solidarita a vůle k odporu širokých vrstev obyvatelstva ze srpna 1968 byla krok za krokem rozdrolena. Takzvaná „reálná“ politika reformní reprezentace značkovala cestu a vytvářela návod pro „reálněpolitické“ východisko příslovečného muže z ulice, a to jak ve věcech velké politiky, tak v jeho každodenním mikrosvětě. Síly ochotné restaurovat totalitní moc podle sovětského receptu se formovaly takřka před očima traumatizovaného, „národními hrdiny“ postupně pacifikovaného a dezorientovaného obyvatelstva, jehož původní solidární heslo „jsme s vámi, buďte s námi“ zaznívalo stále víc jako zoufalá naléhavá připomínka (buďte přece s námi!), až umlklo, když nacházelo stále menší ohlas a pak už jen hluché uši.

Výsledkem byla nálada bezvýchodnosti, zklamání a znechucení, která se postupně zmocňovala všech vrstev obyvatelstva. Tak byly vytvářeny sociálně psychologické podmínky k restauraci autoritativního režimu bez masových konfliktů. Obyvatelstvu, zejména mládeži, která nejdéle ze všech nechtěla odejít do soukromí, bylo ještě třeba udělit názornou lekci o tom, komu patří ulice. To se stalo při prvním výročí invaze v srpnu 1969, kdy nikoli sovětských, bulharštích etc. vojáci, nikoli sovětské, polské etc. tanky, ale pohotovostní oddíly československého bezpečnostního sboru, tankové sbory československé armády, českoslovenští policisté a příslušníci československých dělnických milicí silou či hrozbou síly likvidovali vzpomínkové demonstrace ve velkých městech Čech, Moravy a Slovenska. V té době už byly rozhlas,

televize i tisk v Československu konsolidovány, tj. „usměrněny“, a lekce udělená lidu se v těchto sdělovacích prostředcích oslavovala jako „odražení náporu nepřátel“.

Na ochranu „veřejného pořádku“ proti „antisocialistickým a antispoločenským živlům“ bylo 22. srpna 1969 vydáno mimořádné zákonné opatření Federálního shromáždění platné do konce roku 1969. Byly to dočasné plné moci pro policii věznit ve výlučné pravomoci zadržené osoby až tři týdny; samosoudci (nikoli obvyklé soudní senáty) byli zmocněni soudit takzvané politické delikty – pobuřování, hanobení státu světové socialistické soustavy apod., jakož i veškerou činnost zahrnutelnou pod provinění proti veřejnému pořádku – bez přípravného jednání, a obhájci byli připuštěni až k soudnímu řízení. Pracovní zákoník byl v případě „narušitelů pořádku“ suspendován, státní správa dostávala právo zastavit činnost organizací nebo je rozpustit. Stanný zákon připouštěl vyloučit studenty z dalšího studia, okamžitě propustit učitele ze škol všech stupňů a vědce z akademie věd, jestliže „narušovali socialistický společenský řád“ a v podobných případech, jak zněla gumová formulace zákonného opatření.

Podepsán pod těmito plnými mocemi pro „obnovení pořádku“ byl předseda Federálního shromáždění Alexander Dubček spolu s prezidentem republiky Svobodou a předsedou vlády Černíkem. Do roka a do dne od slavného „československého týdne“ tak bylo viditelně postaveno mimo zákon vše, co bylo v srpnu 1968 nebo i později řečeno, slavnostně proklamováno a slavnostně odpřísáhnuto slibem solidarity. Sovětská lež, poražená v „československém týdnu“, se stala v Československu pravdou zaznívajícím už napořád ze všech informačních kanálů, které se před rokem tak proslavily po celém světě. Nikdo ještě nespočítal, kolik mladých lidí bylo po týdny, často bez soudů, drženo ve vězení podle tohoto zákonného opatření, kolik studentů vyloučeno z vysokých škol, kolik lidí odsouzeno ke ztrátě svobody nebo existenčně postiženo na základě zákona, který nese na prvním místě Dubčekův podpis. Málokdo si dokonce na existenci onoho zákonného opatření a na Dubčekův podpis pamatuje (možná i on sám tuto vzpomínku potlačil), v paměti lidí to všechno už splývá s následujícími masovými čistkami.

Ani ony nebyly zbytečný exces nebo výsledek Husákovy „neschopnosti“ včas a obratně čelit „jestřábům“ v novém vedení, jak se to interpretovalo v době, kdy bylo ještě možné mít o Husákovi iluze. K udržení obnoveného pořádku bylo třeba lekce permanentní. Čistky nebyly jen trestná výprava proti zastáncům reform, proti neústupným stoupcům suverenity, občanských svobod a práva na vlastní názor a jednání, jejich účelem nebylo jen „homogenizovat“ všechny aparáty ve smyslu reálného socialismu a odstranit z oficiálních mocenských, správních, kulturních a ostatních struktur všechny, u nichž nebyla záruka, že se přizpůsobí pravidlům nové situace. Existenční násilí na vybraném vzorku obyvatelstva hrálo úlohu trvalé názorné lekce a výstrahy pro všechny ostatní.

Posun ke konzumnímu životnímu stylu a pěstování „soukromého blahobytu“ nestály tedy po mém soudu na počátku řetězu normalizačních souvislostí, ale až na jeho konci. Lid se nevzdal svých práv „za mísu čočovice“, na základě „společenské smlouvy“ s vládnoucími. Na počátku bylo zklamání a znechucení z těch, jež považoval za „své“ představitele; po něm vzápětí následoval strach ztratit to málo na sociální jistotě, co byl s to obnovený pořádek poskytnout, a být přes noc sociálně degradován s celou rodinou.

Tato argumentace není vedena snahou nahradit jeden mýtus – o „progresivních“ vůdcích a shora organizované reformě, jež byla zardoušena 21. srpna – mýtem jiným, o lidu ochotném bojovat, schopném všech obětí, donuceném ke kolaboraci. Je obtížné odhadnout, jak masová a trvalá by byla podpora takového postoje vedení, který by – praktikován třeba v době, kdy o vojenské intervenci nebylo ještě definitivně rozhodnuto – byl měl za následek dlouhodobé oběti, těžké hospodářské potíže, nedostatek, podstatné zhoršení životní úrovně (vždyť Sověti mohli pouhými hospodářskými sankcemi ochromit polovinu československého průmyslu, ne-li celé hospodářství země).

Jistě, mohlo se stát, že by se záhy začalo reptat: toho Dubčeka nám byl čert dlužen, za Novotného jsme žili s Rusy v míru a měli

jsme co jíst. Ale stejně tak bylo možné, že by se byla v zápase s potížemi, současně s obnovováním normálních občanských ctností a vztahů vytvářela nová většina, odmítající morálku sytých poddaných.

Svár o to, zda ti, kteří si osobovali právo rozhodovat o osudech země a jejího lidu a selhali ve své povinnosti vést lid k vědomí, že nárok na svobodu uznává svět jen tomu, kdo je s to pro ni přinést oběti, selhali z vlastní slabosti či pro svůj zájem, anebo zda se jen – protože příliš dobře znali své pappenheimské – neodvážili vystavit jej příliš velkému zatížení, tento svár, v němž pro obě strany lze nalézt argumenty, zůstává už po několikáté v tomto století nerozhodnut. Chybí důkaz, nikdo nepodstoupil riziko zvednout lidu této země laťku, třeba i hodně vysoko, vyzkoušet sílu jeho odhodlání a vést ho k překonání přirozené maldosti a příkrčenosti, které je patřičná dávka v každém národě.

Jistě, můžeme se také ptát, zda od těch, kteří se v roce 1968 ocitli „tam nahoře“, bylo vůbec možné očekávat, že budou vůdci lidu v těžkých dobách. Zda i ta sama představa nebyla nad jejich síly. Možná sami o sobě neměli příliš velké iluze, tím méně pak jeden o druhém, když v hodině pravdy seděli v Kremle a od Brežněva jim přinášeli texty kapitulčních podmínek, a proto to vzdali hned při první velké zkoušce, za sebe i za všechny.

Jistě, lze o nich hovořit jako o těch, kdo dali příklad těm druhým, miliónům, zradili jejich důvěru, svedli je, podstrčili jim návod na přežití, nechali každého řešit na vlastní pěst dilema cti a zbabělosti. Ale to neexkulpuje před soudem vlastního svědomí nikoho z těch, kdo podlehlí v oněch miliónech soukromých kapitulací, jež byly krokem k pozdějšímu morálnímu úpadku v každodenní skutečnosti.

IV.

"Říká se, a je to jistě pravdivé, že polednový 'obrodný' proces začali a vedli komunisté. Je to také mnohoznačné tvrzení. Plyne z něho nejen to, že určitá část komunistů prokázala schopnost ... sebekritiky, ale i to, že zbývající a větší část společnosti mohla nabýt politického významu pouze prostřednictvím těch, kdo ji politického významu zbavili."

František Šamálík, Třetí dědictví. Listy, 10.4.1969.

„Od začátku letošního roku jsme v obrodném procesu demokratizace. Začal v komunistické straně... Je ovšem třeba dodat, že tento proces ani nemohl jinde začít. Vždyť jenom komunisté mohli po dvacet let žít jakýmsi politickým životem... Iniciativa a úsilí demokratických komunistů je proto jen splátkou na dluh, který celá strana má u nekomunistů, jež udržovala v nerovnoprávném postavení. Komunistické straně nepatří tedy žádný dík, patří jí snad přiznat, že se povlivně snaží využít poslední příležitosti k záchraně své i národní cti.“

Manifest Dva tisíce slov (Ludvík Vaculík), červen 1968.

Doposud byla stále jen řeč o lidu a veřejnosti na jedné straně a na druhé straně o části vedení a aparátů komunistické strany původně odhodlané k reformám. (Vzhledem ke zvláštní povaze mocenských struktur politického systému sovětského typu by asi bylo přesnější hovořit o části mocenského establishmentu odhodlané k reformám.)

Slyším už námitku, jak věcnou, tak i dotčenou, kam se mi podělo početné členstvo komunistické strany, jehož většina také tak či onak patřila do lidového hnutí, o němž byla řeč; proč jsem se nezmněl o tom, že mnozí z těch novinářů, spisovatelů, vědců, odborářů atd., atp., aktivních účastníků pokusu o změnu systému překonaným jeho totalitní podstaty, měli legitimaci KSČ, byli organizováni v některé ze základních organizací KSČ či působili v některém jejím řídicím grémiu; proč jsem zapomněl na poslance-členy KSČ, kteří po šest dnů spolu s ostatními poslanci-nekomunisty drželi Národní shromáždění jako důležitou baštu celonárodního hnutí odporu; proč jsem se nezmněl o demokra-

tizačních snahách uvnitř KSČ a o vysočanském sjezdu. Tento seznam by mohl pokračovat a byl by nepřehledný, kdyby došlo na jednotlivá jména početných, ve veřejnosti známých a uznávaných osobností, které ovšem kromě všeho ostatního vyznačovala jejich příslušnost ke KSČ.

Tyto otázky se týkají podstaty věci, protože jsou po mém soudu součástí tématu lid a veřejnost v roce 1968–69. Obávám se však, že je to věc ještě složitější než kterákoli z těch, o nichž už byla řeč. Také na tomto poli chybí věcné zkoumání, oproštěné od stranickopolitických zájmů nejrůznějšího zabarvení, a tím spíš sociologická analýza kombinovaná s pohledem historickým; typologie jistě není nemožná, i když se o ni zatím nikdo vážně nepokusil, a bude užitečná, jestliže neztratí ze zřetele, zda přece jen i toho nejosvícenějšího člena KSČ něco bytostně neodlišovalo od člověka, který členem KSČ nikdy nebyl.

Komunistická strana Československa byla vždycky něco jiného než normální politická strana, dlouho existovala jako „lid víry pravé“ a organizace „lidí zvláštního ražení“, měla však za sebou také významnou etapu, kdy se vyvíjela jako masové hnutí a vyrostla – ještě před únorem 1948 – na organizaci sdružující skoro dva milióny členů. Ani poté co se tato strana přeměnila na nástroj udržování totalitní moci, nebyla mezi komunisty a ostatním obyvatelstvem ostrá hranice či hluboký příkop; přinejmenším nelze říci, že by na jednom pólu společnosti stálo všechno členstvo komunistické strany a v protikladu k němu ostatní „nekomunistické“ obyvatelstvo. (Zcela stranou ponechávám vrstvu nekomunistů – prodloužených rukou aparátu KSČ ve stranách a organizacích takzvané Národní fronty.)

I kdyby se při posuzování členů KSČ pominulo dosti důležité rozlišování na „slušné“ lidi a na ty druhé a kdyby se přihlíželo jen k „objektivně“ zjiřitelným typologickým charakteristikám, bylo by při bližším ohledání zřejmé, že uvnitř této organizace existovalo ve dvou desetiletích před rokem 1968 vždy několik vrstev členstva, často vedle sebe, ale také často s velkým vzájemným napětím mezi sebou (například mezi těmi složkami aparátů, jež byly srostlé s aparáty mocenskými, a částí řadového členstva). A zase velmi komplikovaně a odlišně v různých prostředích a v různém čase: jinak na venkově, jinak v dělnickém pro-

středí, jinak ve sféře kulturní, jinak ve státním a mocenském aparátu, jinak za Stalina a jinak za Chruščova, jinak před maďarským povstáním roku 1956 a jinak po něm, jinak – dejme tomu – od roku 1963.

Řečeno co nejobecněji: hluboká morální krize společnosti – výsledek dvacetileté monopolní vlády totalitního režimu ztělesňovaného a reprezentovaného KSČ – zasáhla také, ba ještě silněji, komunistickou stranu samotnou a nahromadila mnoho výbušného potenciálu pod samotné její základy jako strany leninsko-stalinského typu.

Poznání, že „komunistická strana jako monopolní nositel moci v uplynulých dvaceti letech (tj. 1948–68) nese výhradní zodpovědnost za celý předcházející vývoj“ (cituji z projevu tehdejšího člena KSČ na jednom veřejném shromáždění v Praze v červnu 1968), bylo pro mnoho členů KSČ nejpозději v roce 1968 nejen banální pravdou, ale také hnací silou k odčinění spoluviny, ať už jakéhokoli druhu. Mnozí z nich byli odhodláni řezat větev, na které seděli, nejen proto, že nechtěli žádná privilegia občanů lepšího řádu než ti druzí, ale protože existenci monopolního mocenského postavení KSČ a její „vedoucí úlohu“ se všemi důsledky z toho plynoucími považovali za hlavní příčinu hluboké morální a politické krize československé společnosti, z jejíž slepé uličky hledali východisko spolu s podobně smýšlejícími uvnitř KSČ i mimo ni.

Autonomizace a pluralizace uvnitř společnosti, která do léta 1968 pokročila, jak jsem naznačil výše, se nevyhnula KSČ i v jiném ohledu. Dosavadní přísná disciplína byla rozvíklána: stále častěji bylo bez rizika „stranického řízení“ nebo ohrožení existence možné, aby se člen KSČ projevoval jako subjekt vůči stranickému aparátu. (I v případech, kdy došlo k sankci za projev vlastního mínění – jako v případě generála Prchlíka –, nebyla to sankce, jež by ohrozila dotyčného na svobodě a existenci.) Princip „demokratického centralismu“ byl v praxi nejen stále více zatlačován do pozadí až suspendován aktivitou jednotlivých členů KSČ působících ve veřejnosti nebo i celými organizacemi, byl také zcela zpochybňován ve veřejných vystoupeních členů KSČ (nemluvě o příspěvcích v různých diskusích teoretických) a stal se předmětem široké diskuse při probírání návrhu nových

stanov KSČ na členských schůzích KSČ v průběhu srpna 1968. (Tato diskuse byla přerušena až o půlnoci z 20. na 21. srpna 1968.)

Členové KSČ, kteří viděli klíč k demokratizaci společnosti v demokratizaci komunistické strany v tom smyslu, že by se vzdala principu své „vedoucí úlohy“ a přeměnila se v normální politickou stranu, nikoli vládnoucí, ale jen u vlády nebo ve vládě, pokud k tomu má mandát od voličů, a tedy ve svobodných volbách „odvolitelnou“, se nemuseli svými názory tajit, aniž se tím vydávali vřanc sankcím. Jejich stanoviska se namnoze dostala do rezolucí členských schůzí. (Pravda, v soudobém tisku možná nenajdeme mnoho výroků v takto krystalické podobě, ale z řady formulací, i když nesly pečeť dobové frazeologie anebo byly poznamenány ohledy taktickými, lze vyrozumět, že šlo právě o toto: tendence usilování byla srozumitelná a jasná.)

Kolik bylo takových členů KSČ? Jaká byla jejich skutečná váha v celém stranickém organismu? I to je věc detailní sociologické a historické analýzy, jež musí být teprve podniknuta.

Otevřených otázek je však v tomto směru daleko víc. Nakolik by byli tito lidé s to prosadit se uvnitř KSČ proti mocenským a existenčním zájmům stranické nomenklatury, celého jejího aparátu, všech těch funkcionářů a členů komunistické strany, kteří žili (nebo parazitovali) především z toho, že měli členskou legitimaci KSČ? Jak by se kdo z nich zachoval, kdyby došlo až na to příslušné „lámání chleba“ a kdyby se v zemi prosadila – či jen hrozila prosadit se – opravdová rovnost občanů se všemi důsledky existenčními, odvolitelnost strany od moci (včetně možnosti, že se rozplyne socialistický sen těch z nich, kteří na něm lpěli jako na ultima ratio své identity), kdyby každý z nich jednotlivě měl kousnout do kyselého jablka a vyvodit důsledky ze zodpovědnosti za svou celou minulost?

O tom nevíme nic a už se to také nikdy nedovíme, protože všechny možnosti v tomto ohledu zůstaly mimo skutečnost: dějiny šly úplně jinou cestou. (Tou nejhorší možnou sice, ale takovou, která ponechala zadní dvířka pro turzení, co všechno krásného

se mohlo stát, jen kdyby nebylo invaze.) Tak jako vzešel z KSČ pokus o reformu systému – jakkoli byl jeho program konfúzní a plný vnitřních protimluvů a jakkoli šlo o důsledek probuzení společnosti v předcházejících letech –, tak se KSČ stala nástrojem normalizace podle sovětského návodu a prosadila restauraci režimu do stavu před pokusem o reformu, ba víc: do definitivní podoby reálně socialistického pořádku charakteristického pro brežněvovskou éru po porážkách reformních pokusů.

Nemohu zde naznačit ani v obrysech, jak se to stalo a po jakých etapách. Jedno se zdá být mimo pochybnost: nebylo k tomu zapotřebí ani jediného sovětského komisaře, Sověti nepotřebovali zakládat v Československu jinou komunistickou stranu. Jistěže tu byl sovětský tlak, jistěže Sověti zmobilizovali svou agenturu uvnitř KSČ (tu tam ovšem měli „odjakživa“ a byli to členové KSČ – Češi a Slováci, Ukrajinci z východního Slovenska). Ale KSČ to koneckonců zvládla silami, které byly její součástí před reformou i v době reformy. Prošla sice, zejména v závěru onoho díla obnovy – v průběhu roku 1970 – dosti velkou změnou a „očistila se“ od zhruba jedné třetiny členstva, ale v každé etapě její restaurace do homogenní strany leninsko-stalinsko-brežněvovského typu se našlo dost lidí, kteří udělali to, co připravovalo etapu další, včetně potřebného počtu hlasů v příslušných komisích a grémiích při vylučování „pravičáků“, zprvu jen kolečko za kolečkem podle známé salámové taktiky. (Jan Pauer konstatoval už na kolokviu v Cortoně, že stranická špička disponovala v letech 1969-71 personálním rezervoárem KSČ pro skoro všechny politické varianty vývoje.)

Normalizace uvnitř KSČ začala nejviditelněji anulováním vysočanského sjezdu. Nemohu se nyní zabývat analýzou textů, které byly na sjezdu schváleny jako programové dokumenty, a zkoumat je, v čem zůstaly poplatné dvojakosti Akčního programu, a snad to není ani důležité. Nicméně snad nezajdu příliš daleko, když řeknu, že vysočanský sjezd KSČ mohl být začátkem nové historie komunistické strany jako normální politické strany, zakotvené v československé společnosti a politice. Namísto toho se stala manipulace se sjezdem a s jeho výsledky v moskevském protokolu a na zasedání ÚV KSČ 31. srpna 1968 prvním aktem normalizační politiky těch, kteří byli na prvních místech sezna-

mu členů ÚV KSC zvoleného ve Vysočanech; až na výjimky přijali jako disciplinovaní vysocí funkcionáři nebo příslušníci aparátu KSC „neexistenci“ sjezdu i ti, kdož jej v nepřítomnosti odvolaných představitelů zorganizovali. (Tím odepisovali nejen nejlepší stránku své vlastní stranické minulosti; tím začali v očích veřejnosti odepisovat sotva se zrodí naději, že se „československá věc“ konečně stala pro KSC nejvyšším zákonem.) Lze říci, že obětování vysočanského sjezdu znovu zlomilo komunistické straně páteř vzápětí poté, co se pokusila napřímit. To byl ovšem jen začátek: přišlo zasedání ÚV KSC v listopadu s jeho pověstnou rezolucí a další personální změny v nejvyšším stranickém aparátě.

Pro ty členy KSC, kteří se propracovali už před Srpnem k poznání, jakou úlohu sehrála KSC za dvacet let svého panství a kteří se cítili být v první řadě součástí lidu a teprve potom členy KSC, a pro něž byly hodnoty československé státní suverenity a politické svobody nadřazeny ideji socialismu a disciplíně člena KSC, byl rozchod s normalizující se komunistickou stranou nevyhnutelný. Někteří z ní vystoupili ihned. U těch, kteří tak neučinili, bylo by snad možné provést ještě dnes dost reprezentativní sociologický průzkum, proč v KSC setrvali. Dovolím si odhadnout jednu z řady možných odpovědí: mnoho z nich podléhalo iluzi, že normalizační kurs v KSC je možno ještě zastavit či zvrátit; většina z nich se pokoušela uvnitř strany, v některé její organizaci nebo části jejího aparátu ještě silněji než před Srpnem vytvářet nátlakovou skupinu zdola proti normalizační politice a této pozice se nechtěla vzdát – až byla posléze z KSC vyloučena.

Normalizující se komunistická strana posléze dospěla až k svému „Poučení z krizového vývoje“ a k dovršení radikální očisty. V nesourodé masě vyloučených se sešli Alexander Dubček i František Kriegel, Oldřich Černík i Ota Šik, Čestmír Císař i Jaroslav Šabata, a také Gertruda Sekaninová-Čakrtová, Ludvík Vaculík, Pavel Kohout, Jan Procházka a Jiří Lederer, abych uvedl některá jména, jež vypovídají sama o sobě.

Ve skutečnosti se ovšem většinou vůbec nesešli, a to ani na společném politickém stanovisku, jejich cesty byly rozdílné už v okamžiku vyloučení a dále se rozcházely. „Strana vyloučených“ nikdy neexistovala a s odstupem necelých dvaceti let je evidentní,

že ani nemohla vzniknout. Co by bylo mohlo těch půl miliónu bývalých členů KSČ spojovat? Jaký program? Na čem by se byli mohli shodnout po zkušenosti, kterou prožili za dva a půl roku od chvíle, kdy se Dubček stal prvním tajemníkem strany, až po okamžik, kdy byl z téže strany vyloučen?

Co se s nimi stalo potom, jakou cestou kdo z nich prošel, to je už jiná historie.

V.

„Ten srpnový týden považuji prostě za historickou zkušenost, kterou nelze z povědomí našich národů vytěsnit a o níž nelze stále ještě říct, co vlastně znamenala, jak se zapsala do genetické výbavy společnosti a jak a kdy se projeví.“

Václav Havel, Dálkový výslech

Nadhozenou otázku by bylo možná zapotřebí rozšířit a ptát se, co zanechala v genetické výbavě společnosti zkušenost let 1968–69 a trauma normalizace. Anebo se lze ptát také jinak, z hlediska tématu, které tu poněkud vágně, ale přece jen s jistou důsledností sledují: co zbylo po onom velkém vzepětí, po oné manifestaci touhy po svobodě, jakou stopu po sobě zanechala účast lidu a veřejnosti v sociálně politickém hnutí, repluralizace společnosti, emancipace společenských subjektů? A dále, co zanechala v „lidu“, ve „veřejnosti“ zkušenost s komunistickou stranou před dvaceti lety a v letech bezprostředně následujících?

Také to je už úplně jiný příběh, který přerůstá úkol, který jsem si tady předsevzal, třebaže s ním souvisí. Zmíním se jen o jediném československém fenoménu současnosti, v němž se podle mého mínění zrcadlí nejrozšířenější lidová zkušenost z dramatu Pražského jara a z doby normalizace.

Ze všeho, co jsem schopen vnímat a analyzovat, vyrozumívám, že československá společnost je hluboce skeptická ke schopnosti KSČ ukázat jakoukoli smysluplnou a přijatelnou cestu ze spouště, kterou zanechalo její čtyřicetileté panství. Jestliže bylo před dvaceti lety nesmírně obtížné najít cestu ze slepých uliček, dnes, poté co se promarnila tehdejší energie a odhodlání lidí angažovat se ve veřejných záležitostech, je to úkol nadlidský.

Před 21 lety, na sjezdu spisovatelů v červnu 1967, konstatoval Ludvík Vaculík, tehdy také ještě člen KSČ, že za dvacet let nebyla u nás vyřešena žádná lidská otázka. Co by řekl dnes, po dalších dvaceti letech, kdyby ještě chtěl takto bilancovat?

Je to bankrot, oni nahoře to vědí a vědí to všichni dole. Nejde už o ideologii, o socialismus, spíš už jen o to, zda se s tím vůbec dá něco udělat a zda jakákoli změna daného stavu nebude – s tímž „hospodářem“ – změnou k horšímu oproti tomu, v čem a s čím už se lidé naučili žít jako s nevléčitelnou nemocí. A tak každý nadále hledá záchranu na vlastní pěst, žije se ve stereotypch, všechno se pohybuje setrvačností.

A také to je tečka za Pražským jarem 1968. Smím-li být na okamžik zcela osobní (historik je ovšem osobní vždycky, šalebná hra na objektivitu nemůže oklamat lidi znalé věci), bylo to přese všechno nejkrásnější období také mého života, přes původní skepsi, že všechno skončí jako předcházející vlny přechodné liberalizace v jakémsi podprůměru, a navzdory pozdějším okamžikům zoufalství, jež však nikdy nevedlo k tomu, aby se skládaly ruce nečinně do klína.